

نقدی بر کتاب: تحول مبانی مشروعیت سلطنت از
یورش مغولان تا برآمدن صفویان
هوشنگ خسروبیگی^۱

چکیده :

این یادداشت با هدف بررسی انتقادی کتاب « تحول مبانی مشروعیت سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان » اثر محمدرضا روزبهانی تنظیم شده است. محور اصلی این یادداشت بر ارزیابی شکلی، بررسی وضعیت ساختاری و ارزیابی محتوایی این کتاب متکی است.

این بررسی نشان می‌دهد که کتاب حاضر، به دلیل نو بودگی موضوع مرتبط با دوره تاریخی، استفاده از منابع دست اول، روش‌مندی مناسب پژوهش، تلاش در استوار ساختن تحلیل‌ها بر منابع، مستندسازی و نیز ساده نویسی، اثری در خور اهمیت است. با این حال برخی نقاط ضعف شکلی، ساختاری و محتوایی، از نظر روش و قواعد پژوهش در تاریخ، کاستی‌های مرتبط با پیشینه پژوهش، کم توجهی به تفاوت در نقل‌قول مستقیم و غیرمستقیم، اشکال در ارجاعات، گزارش رویدادها بر اساس منابع دست دوم، دیده می‌شود.

کلید واژه: نقد، ارزیابی، کتاب « تحول مبانی مشروعیت سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان »

Critical note on the book: "Transformation of the foundations of the legitimacy of Monarchy in Iran: from the Mongol invasion to the Rise of the Safavids"

^۱ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور

Hooshang Khosrobeigi¹

Abstract:

This review aims at critical analysis of the book; "*Transformation of the foundations of the legitimacy of Monarchy in Iran: from the Mongol invasion to the Rise of the Safavids*", authored by Mohammadreza Roozbehani. The main focus of this memo is on formal evaluation, structural assessment, and content evaluation of that book.

Considering the novelty of the subject, utilizing firsthand references, appropriate research methodology, efforts to base analyses on sources, documentation and simplification, and this analysis finds this book a significant source.

However, some formal, structural and content weaknesses are encountered, including in respect to research methods in history, shortcomings related to research background, limited attention to differences in direct and indirect citations, flaws in references and some events reporting based on second-hand sources.

Keywords: criticism; evaluation; book "*Transformation of the foundations of the legitimacy of Monarchy in Iran: from the Mongol invasion to the Rise of the Safavids*"

یادداشت انتقادی بر کتاب تحول مبانی مشروعیت
سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان
هوشنگ خسروبیگی^۲

مقدمه: معرفی اثر

¹ Associate Professor of History

^۲ دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور

کتاب « تحول مبانی مشروعیت سلطنت از یورش مغولان تا برآمدن صفویان » اثر محمدرضا روزبهانی در ۱۳۹۷ در دانشگاه مفید در قم در ۳۳۴ صفحه منتشر شد. این اثر رساله دکترای نویسنده است که در گروه تاریخ دانشگاه تهران در تیرماه ۱۳۹۱ دفاع شد^۱ (روزبهانی، ۱۳۹۷: ۹). از رساله دو مقاله مستخرج و به چاپ رسیده است^۲. ساختار کتاب در یک مقدمه؛ پنج فصل و نتیجه، سامان‌دهی شده است. مفاد مقدمه عبارت است: بیان مفاهیم، روش تحقیق که به زعم نویسنده «توصیفی-تحلیلی» است. طرح پرسش‌ها که در اینجا محور «یافتن علل تاریخی تحول و دگرگونی مبانی مشروعیت سلطنت» در دوره مورد نظر است. بیان فرضیه مبنی بر اینکه «فقدان یک الگوی مشروعیت معتبر و مورد پذیرش همگان... علت اصلی تحول مبانی مشروعیت سلطنت» بود (روزبهانی، ۱۳۹۷: ۱۵-۱۶). پیشینه تحقیق، معرفی عمده‌ترین منابع و در نهایت آرایه ساختار کتاب از دیگر مطالب است. فصول کتاب متکی بر دوره‌های تاریخی است. فصل اول معطوف به معرفی الگوهای مشروعیت در آستانه یورش مغول است. محور موضوعی از فصل دوم با عنوان «مبانی مشروعیت ایلخانان» آغاز می‌شود. مشروعیت ایلخانان از دیدگاه «باورهای مغولی»، «آراء بزرگان، متکلمین و فقهای شیعه» و «بزرگان اهل سنت» بررسی می‌شود. پس از آن دوره غازان‌خان در راستای انطباق با حکومت‌های پیش از مغول از نظر مبانی مشروعیت، مورد بررسی قرار می‌گیرد. این

^۱ استاد راهنما: آذر آهنچی؛ اساتید مشاور: منصور صفت گل و محمد باقر وثوقی

^۲ آهنچی، آذر و محمدرضا روزبهانی (زمستان ۱۳۹۱) «مبانی مشروعیت حکومت در نگاه سلاطین آق‌قویونلوها»، *جستارهای سیاسی معاصر*، شماره ۶، ۱-۹؛ روزبهانی، محمدرضا (پاییز ۱۳۹۷) «تحول مبانی مشروعیت دولت سربداران با تأکید بر نقش تشیع و تصوف»، *تاریخ/سلام*، شماره ۳، ۲۱۷-۲۴۴.

بررسی در دو محور «نظام مبتنی بر تشکیلات اداری سازمان یافته» و کوشش غازان و جانشینانش جهت افزایش مشروعیت در حوزه مشروعیت دینی، است. فصل سوم به بررسی تکاپوهای مدعیان قدرت برای کسب مشروعیت در دوران فترت تا ظهور تیمور یعنی دوره مدعیان جانشینی ابوسعید، حکومت‌های آل‌جلایر، آل‌کرت، آل‌مظفر و سربداران اختصاص دارد. در فصل چهارم مبانی مشروعیت تیموریان، با اتکا بر «مشروعیت چند وجهی» که تیمور مدعی آن بود، بررسی شده است. این وجوه در سه حوزه «امور خارق العاده، افسانه‌ای و سنت‌های مغولی»، «مشروعیت دینی در چارچوب اهل سنت» و «همگرایی با متصوفه» مورد نظر نویسنده است. در فصل پنجم نیز، مبانی مشروعیت ترکمانان و مشعشعیان را بررسی می‌کند. در استفاده از مقدمه برای فصول، همسانی رعایت نشده است. به گونه‌ای که همه فصول به جز فصل دوم، دارای عنوان فرعی «مقدمه» هستند. از بین این چهار فصل نیز، مقدمه یک فصل، فاقد عنوان است.

نقاط قوت اثر

موضوع مشروعیت در این دوره تاریخ ایران، حائز اهمیت است. این اثر، توانسته وجوه مرتبط با مبانی مشروعیت در حکومت‌های ایران بعد از حمله مغول تا صفویه را بررسی کند و از این حیث حائز توجه است. سقوط خلافت عباسی از سپهر سیاسی ایران، نه تنها رویه پیشینی مرتبط با مبدا مشروعیت حکومت‌ها را دگرگون ساخت، بلکه موجب بروز یک خلاء برای حکومت‌ها در مشروعیتیابی شد. بر همین اساس حکومت‌ها در پی یافتن مبانی الهام‌بخش جدیدی برای مشروعیت‌بخشی برآمدند. این رویه به تعدد تدابیر و اقدامات حکومت‌ها از این

حیث دامن زد. پیدایش الگوهای جدید مشروعیت‌یابی و یا تعمیق کاربرد برخی الگوهای پیشینی، از نتایج این روند بود. اثر حاضر با امعان نظر به پژوهش‌های پیشینی، این دوره را مورد بررسی قرار داده است؛ گرچه در این میان از توجه به مواردی از این پژوهش‌ها، کوتاهی شده است.

همچنین بررسی این موضوع از حیث استفاده از منابع دست اول و اتکا تحلیل‌ها بر این منابع از نقاط قوت این اثر محسوب می‌شود. تقریباً منابع دست اول مرتبط، دیده شده؛ گرچه در مواردی کم‌توجهی شده است.

اغلاط تایپی اندک است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۳۳، ۵۲، ۹۴، ۹۵، ۱۲۳ و ..) و صرف‌نظر از برخی مشکلات ویرایشی، متن تقریباً ساده و روان نگارش شده است. کاربرد جملات کوتاه در روان‌سازی خوانش متن کمک کرده است. ساختار مناسب که متکی بر دوره‌بندی تاریخی است بر ساده‌سازی تاثیر داشته است.

نقاط ضعف اثر

در عنوان کتاب، عبارت «مشروعیت سلطنت» بکار رفته است. اگر سلطنت را تالی عنوان سلطان بدانیم در دوره مورد نظر عنوان «سلطان» کاربرد بسیار کم رنگی به خود گرفت. در پیش از یورش مغول‌ها، همان گونه که نویسنده اذعان دارد: «نهاد "سلطنت" و مقام "سلطان" و مناسبات آن با نهاد "خلافت" و شخص "خلیفه"» از مباحث مطرح در حوزه اندیشه سیاسی مسلمانان بود (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۲۵). با توجه به محتوای کتاب و دوره تاریخی مورد بررسی، کلمه «حکومت» در عنوان بیشتر سازگاری دارد.

مقدمه با چکیده و نتیجه متفاوت است. در مقدمه اثر حاضر، با این عبارت که «این فرضیه به اثبات رسید»، نتیجه اثر ارایه شده است؛ همچنین این استنتاج که در دوره مورد بررسی، به سوی «الگوی مبتنی بر زور و غلبه عریان در پوشش دین و باور مردم» جهشی پدیدار شد (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۱۶)، مقرون به صحت نیست. چه پیش از ایلخانان و چه بعد از آن، مشروعیت اولیه و غالب همه حکومتها مبتنی بر اصل تغلب و استیلاء بوده است.

در بررسی پیشینه پژوهش، کاستی‌هایی وجود دارد. از جمله: «حکومت‌های محلی ایران در قرن هشتم هجری و مساله مشروعیت» از اللهیاری؛ «سلسله‌های اسلامی در ایران و مسئله مشروعیت» از شجاعی‌زند؛ «بازخوانی دیدگاه فخر رازی درباره مشروعیت اطاعت از اولی الامر» از نجارزادگان دیده نشده‌اند. تاریخ چاپ این آثار، پیش از تدوین رساله‌ای است که این کتاب منتهی از آن است. با این حال حتی به آثار پژوهشی که در حد فاصله زمانی دفاع از رساله تا بازنویسی کتاب، به چاپ رسیده‌اند نیز بی توجهی شده است. از جمله: «مشروعیت ایرانی در حکومت‌های محلی ایران در قرن هشتم هجری» از عباسی، «واکاوی مفهوم مشروعیت حکومت؛ بررسی مقایسه‌ای دیدگاه‌های توماس آکوئیناس و خواجه نصیرالدین طوسی» از قربان‌زاده‌سوار و «بررسی بنیان‌های مشروعیت حکومت آل‌مظفر...» از خسروبیگی.

در خصوص استفاده از منابع دست اول نیز برخی کاستی‌ها وجود دارد. از جمله: در فهرست منابع دو کتاب *تجارب السلف* و *دستورالکاتب فی تعیین مراتب* را هر دو از یک نویسنده یعنی هندوشاه نخجوانی دانسته است؛ در حالی که *تجارب السلف* اثر

هندوشاه نخبوانی و نویسنده *دستورالکاتب*، محمدبن هندوشاه نخبوانی است. بر همین اساس تعلق ارجاعات مرتبط در متن کتاب با تردید روبرو است؛ این ابهام در حالی افزون می‌شود که نویسنده، پس از ارجاع یک مورد به *دستورالکاتب*، در ارجاع مجدد، این ارجاع را «به نقل از بیانی» نوشته است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۱۴۳)؛ مضاف آنکه نقلقول استفاده شده متعلق به بیانی است و ارتباطی با کتاب *دستورالکاتب* ندارد (بیانی، ۱۳۸۲: ۱۳۵؛ نخبوانی، ۱۹۶۴: ۱/۱۳۶، ۱۶۸). از اشتباهات مشابه نیز استفاده همزمان از دو چاپ کتاب *سیرت جلال الدین مینگبرنی* تصحیح مینوی است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۳۱۵). ارجاع‌ها به این کتاب نیز بر این ابهام می‌افزاید. در مواردی به صورت «نسوی» و در مواردی نیز به صورت «نسوی، *سیرت جلال الدین* یا «نسوی، *سیرت جلال الدین منکبرنی*» درج شده است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۳۳-۳۸، ۵۵، ۵۸).

همچنین مستند کردن گزارش دوره سلجوقی به کتاب *جامع التواریخ* (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۳۰)؛ در حالی که ضررت داشت به منابع دوره سلجوقی رجوع شود. می‌دانیم که بخش آل سلجوق از *جامع التواریخ*، همان گونه که مصحح آن اذعان کرده، برگرفته از *سلجوقنامه* نیشابوری است (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۸۶: یازده). از موارد دیگر، استفاده از کتاب *تحریرتاریخ و صاف* است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۷۷، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۷ و ..). می‌دانیم این اثر حاصل بازنویسی *تجزیه الامصار* اثر و صاف است (آیتی، ۱۳۸۳: ۱) که آیتی با هدف تسهیل خوانش اثر به زبان ساده بازنویسی کرده است و استفاده از آن به عنوان منبع دست اول در این پژوهش مورد تردید

است؛ گرچه نویسندگان در مواردی نیز از کتاب وصاف بهره برده است.

به نظر می‌رسد بیشترین نقاط ضعف اثر از نظر شکلی معطوف به بخش نقل‌قول‌ها و ارجاعات است. از جمله: اشکال در ارجاع زیر نویس و یا ناهمسانی در ارجاعات (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۴۴، ۷۷، ۹۴، ۱۰۱، ۱۱۰ و ..). استفاده از نقل‌قول‌های طولانی (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۳۴، ۳۵، ۲۶۹-۲۷۲؛ ۲۲۱-۲۲۲ و ...)، ناهمسانی بین نقل‌قول و ارجاع چه از نظر متن و چه از نظر شماره صفحات (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۵۲، ۷۶، ۹۰ و ..). ارجاع به منابعی که معاصر با رویداد مورد بررسی نیست؛ مثلاً در فصل اول که موضوع بررسی الگوهای مشروعیت در هنگام یورش مغول است، به خنجی مستند شده است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۴۱).

ارائه گزارش رویدادها با اتکا بر آثار پژوهشی (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۵۴، ۵۶، ۶۰، ۶۲، ۱۰۶، ۱۵۱، ۱۱۱ و ..). ارجاع به تاریخ ایران کمبریج در حالی که این اثر حاصل کار چندین نویسنده است از جمله: در یک مورد نقل‌قول مورد نظر از باسانی^۱ است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۸۹؛ باسانی، ۱۳۸۵: ۵۲۰)؛ یا در جایی دیگر نقل‌قول از رویمر^۲ است ولی صرفاً چه در ارجاع و چه در فهرست منابع، به تاریخ ایران کمبریج ارجاع شده

است (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۱۳۶؛ رویمر، ۱۳۸۲: ۱۱). کم دقتی در اعمال تفاوت در نقل‌قول مستقیم با نقل‌قول غیرمستقیم به عنوان نمونه عین ترجمه متن رویمر استفاده شده (روزبھانی، ۱۳۹۷: ۱۳۶، ۱۴۳)

^۱ A.Bausani
^۲ Hans Robert Roemer

ولی علامت گیومه بکار نرفته است) رویمر، ۱۳۸۲: ۱۱، ۱۹). وجود این دست اشکالها در متن قابل توجه است از جمله: نقلقول (روزبهانی، ۱۳۹۷: ۱۴۴) از کتاب تاریخ آلجلایر (بیانی، ۱۳۸۲: ۴۰۸-۴۰۹)، نقلقول (روزبهانی، ۱۳۹۷: ۱۴۴-۱۴۵، ۱۵۵) از کتاب خلیفه و سلطان (بارتولد، ۱۳۵۸: ۴۲، ۴۴).

نتیجه و پیشنهاد

این کتاب، صرفنظر از برخی نقاط ضعف شکلی، ساختاری و محتوایی، اثری در خور توجه و مذاقه است؛ گرچه برخی اشکالات شکلی از نظر روش و قواعد پژوهش در تاریخ از جمله کم توجهی به تفاوت در نقلقول مستقیم و غیرمستقیم، جای ایراد جدی دارد.

استفاده از منابع دست اول مرتبط، روشمندی مناسب پژوهش، تلاش در اتقان تحلیلها بر منابع و مستندسازی و نیز ساده نویسی از وجوه اهمیت این اثر است گرچه از این حیث در حوزه توجه به پیشینه پژوهش با کاستی‌هایی همراه است. این کتاب در کنار دیگر پژوهش‌های مشابه، تکمیل کننده بررسی در حوزه بحث مشروعیت و مشروعیت‌یابی در حکومت‌های ایران است.

فهرست منابع:

آیتی، عبدالمحمد (۱۳۸۳) *تحریر تاریخ و صاف*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی؛ الهیاری، فریدون و مرتضی نورائی و علی رسولی (تابستان ۱۳۸۹) «حکومت‌های محلی ایران در قرن هشتم هجری و مساله مشروعیت»، *پژوهش‌های تاریخی (دانشگاه اصفهان)*، ش ۲، ۱-۲۴؛ بارتولد، و.و (۱۳۵۸) *خلیفه و سلطان*، ترجمه سیروس ایزدی، تهران: امیرکبیر؛ باسانی، آ (۱۳۸۵) «دین در عهد مغول» در *مجموعه تاریخ ایران کمبریج از*

آمدن سلجوقیان تا فروپاشی دولت ایلخانان، ج ۵، گردآورنده: ج. آ. بویل، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر؛ بیانی، شیرین (۱۳۸۲) تاریخ آل‌جلایر، چ ۲، تهران: دانشگاه تهران؛ خسروبیگی، هوشنگ و مژگان صادقی‌فرد (زمستان ۱۳۹۷) «بررسی بنیان‌های مشروعیت حکومت آل‌مظفر (۷۹۵-۷۱۳ ق)»، مطالعات تاریخ اسلام، سال دهم، ش ۳۹، ۲۷-۴۹؛ رشیدالدین فضل‌الله‌همدانی (۱۳۸۶) جامع التواریخ (تاریخ آل سلجوق)، تصحیح محمد روشن، تهران: میراث مکتوب؛ روزبهانی، محمدرضا (۱۳۹۷) تحول مبانی مشروعیت سلطنت (از یورش مغولان تا برآمدن صفویان)، قم: دانشگاه مفید؛ رویمر، ر. ه. (۱۳۸۲) «آل‌جلایر، آل‌مظفر و سربداران» در تاریخ ایران دوره تیموریان- پژوهش از دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، چ ۲، تهران: جامی؛ شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۷۹) «سلسله‌های اسلامی در ایران و مسئله مشروعیت»، مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ش ۱۵۳ و ۱۵۴، ۳۲-۵۱؛ عباسی، جواد و زهره‌راضی (بهار و تابستان ۱۳۹۳) «مشروعیت ایرانی در حکومت‌های محلی ایران در قرن هشتم هجری»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، سال دوم، ش ۸۴، ۲-۹۸؛ قربان‌زاده‌سوار، قربان‌علی و امیرمحمدایزدی (بهار و تابستان ۱۳۹۵) «واکاوی مفهوم مشروعیت حکومت بررسی مقایسه‌ای؛ دیدگاه‌های توماس آکوئیناس و خواجه‌نصیرالدین طوسی»، پژوهش‌های سیاست اسلامی، ش ۹، ۳۱-۴۸؛ نجارزادگان، فتح‌الله (بهار ۱۳۸۸) «بازخوانی دیدگاه فخررازی درباره مشروعیت اطاعت از اولی‌الامر»، اندیشه نوین دینی، دوره ۵، ش ۱۶، ۵۹-۷۶؛ نخجوانی، محمدبن‌هندوشاه (۱۹۶۴) دستورالکاتب فی تعیین المراتب، چ ۲، به کوشش عبدالکریم علی

اوغلی زاده، مسکو: فرهنگستان علوم جمهوری شوروی
آذربایجان.